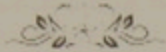

ԱՐԱՐՄԱՄԲ ՅԱՒԵՐԺԱՆԱԼՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ
ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ «ՏԱՓԱՆ ՍԱՐԳՍԻ»
ՆՈՐԱՎԷՊՈՒՄ

Տաքելիկ Մերջանեան (*)

Բանալի բառեր և արտայայտություններ. արարում, յաւերժություն, տափան, ազգի հատուածայնություն, ներքին էությունականություն, ազգային ճակատագիր, վտարում տէր, տառապանքի հաճոյք:

Հայոց մեծ եղեռնն իր կարմիր կնիքը բողեց ինչպէս հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-պատմական կեանքի, այնպէս էլ ազգային

հոգեկերտումների ու բարոյականութեան վրայ: Ազդեցությունների դաշտից դուրս չէր նաեւ մշակութային կեանքը, տուեալ դէպքում՝ գրականությունը: 1915 թուականը դարձաւ այն սահմանագիծը, որից այս կողմ սկսում է նոր և ոչ պակաս հզօր գրականություն՝ շրջափով՝ հագեցած արդիական բովանդակութեամբ, գաղափարա-գեղարուեստական իրողությունների արտայայտչաձեւերով ու եղանակներով և յատկապէս կենսական հարցադրումներով: Խօսքը, իհարկէ, սփիւռքահայ գրականութեան մասին է:

Գրականագիտութեան կողմից ընդունուած այն տեսակէտը, ըստ որի՝ սփիւռքահայ նորավիպագրությունը արեւմտահայ համապատասխան ժանրաձեւի ամփոփական ժառանգորդն է, մասամբ է ճիշտ, որովհետեւ փոխուել էին ժամանակները, դրա հետ նաեւ հասարակական միջավայրն ու ազդեցությունների դաշտը: Եթէ 19-րդ դարի արեւմտահայ նորավիպի վրայ առկայ է նոյն ժանրաձեւի ֆրանսիական մոդելի ներգործությունը, ապա սփիւռքահայ նորավիպագրութեան վրայ զգացում է համաշխարհային, մասնաւորապէս լատինամերիկեան նոյն ժանրատեսակի ազդեցությունները: Արեւմտահայ նորավիպի համար առանցքային դարձած հոգեկերտումաբային դրսևորումների արծարծումները սփիւռքահայ համապատասխան ժանրում իրենց տեղը զիջում են սոցիումի բնարկումներին:

Համաստեղի (Համարածում Կէլենեան) նորավիպագրությունը էապէս տարբերուեց մինչ այդ եղած դասական նորավիպի աւանդներից: Իր

նորավիպերում պահպանելով արեւմտահայ, յատկապէս 19-րդ դարավերջի գրական աւանդները՝ Համաստեղը դրանց զուգադրեց սփիւռքահայ իրողությունների գեղարուեստական փիլիսոփայությունն արտացոլող հնարաւորությունները: Գրողի խնդրոյ առարկայ, ինչպէս նաեւ միւս նորավիպերը, ունենալով ուժացման դէմ պայքարելու հզօր ոյժ, տեսանելի են դարձնում սեփական երկրում ու նրանից դուրս ապրող հայի բնատուր, անխառն, անխաբար հոգեբանությունը, արարմամբ յաւերժանալու խորհուրդը, մարդու և բնութեան արտասովոր գեղեցկություններն ու նրանց անտեսանելի կապի խաբարման ողբերգությունները:

Համաստեղն այն եզակի գրողն է, որն ընդհանրապէս չկարողացաւ ընկալել և ըմբռնել արեւմտահայի և արեւելահայի տարբերությունը, այսինքն՝ ազգի հատուածայնությունը: Նա Տափան Մարգարի, Կար Ամուի, անգամ Չալօ շան և օրագիր պահող նապաստակի մէջ տեսաւ բացառապէս հային: Ըստ էութեան, սա պայմանաւորում է գեղարուեստի համաստեղեան ընկալումով: Նախ՝ բոլորովին պատահական չէ այս հեղինակի անուան ընտրությունը: Ինչքան էլ զարմանալի թուայ՝ երեք եղբայրների անունների միաձուլումը միֆոլոգիական մօտեցում էր Համաստեղի կողմից. մէկ էպիկենտրոնից բաժանուած եղբայրներին նա միաւորեց մէկ անուան մէջ, այսինքն՝ նա միաւորիչ գրող է:

Հայ գրականագիտությունը բազմիցս է անդրադարձել խնդրոյ առարկայ նորավիպին. «Մարդը բնութեան մասնիկն է, ապրում է հողի թելադրած օրէնքներով՝ աշխատանք, բարություն» (1) .- գրում է Մ. Խաչատրեանը: Իհարկէ, գիւղացին, նրա պարգուծին ու մաքրութիւնը, հողի հետ կապուածութիւնը անհերքելի են այս նորավիպում: Սակայն Համաստեղը բերում է բոլորովին այլ խորհուրդ, որը շարունակաբար վրիպում է գրականագետների տեսադաշտից:

Հայ գրողներից քչերին է յաջողուել արտաքին նկարագրություններից գնալ դէպի ներքին էութեանականությունը: Համեմատությունների հարցում Համաստեղը չունի իր երկրորդ տեսակը: Նրա բոլոր նկարագրությունները հիմնուած են դիպուկ և ստեղծիչ համեմատությունների վրայ, այսինքն՝ հեղինակը յայտնաբերում է ոչ միայն մանուրիւնները, որոնք բնորոշ են ցանկացած համեմատութեան, այլեւ այդ ընդհանրություններից նա ուղղակիօրէն ցոյց է տալիս մարդու յաւերժական տեսակը: Այս տեսանկիւնից յատկանշական է նորավիպի այն հատուածը, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է «պարտիզպանի» խրտուիլակին. «...ճիշդ ու ճիշդ քիթը մաշած ու աչքերը դուրս ինկած չինական կուռք մը» (2): Համաձայն Համաստեղի գեղագիտութեան՝ ճիշտ է, չինացու դէմքն ընդունելի չէ, քիթ էլ անգամ չունի, բայց, միեւնոյն է, նա յաւերժող ցեղատեսակ է:

Առհասարակ մենք մեր գրականությունը վերանայելու կարիք ունենք, որովհետև խորհրդանշիչը ընկալում է միայն յստակ հասկացություններով, մինչդեռ Համաստեղը ստեղծում է, այսպես կոչված, հասկացությունների խորհրդանշական խորհրդանշական հասկացություններ. պարտիզպանը «զգզգուած տաբատով և գլխարկով» խրտուիլակին ամեն աշնան վերջին տանում է տուն և գարնանը նորից բերում է պարտեզ: Այս պատկերը շատ բան է խօսում մեր ազգային ճակատագրի և յաւերժական գոյութեան մասին: Հայը, Տափան Մարգարի հանդերձանքի նման թէ՛ ներսից, թէ՛ դրսից զգզգուած ու բզկտում լինելով, վայրագ ձմեռներին գնացել է, իսկ խաղաղ գարուններին՝ նորից վերադարձել: Սա մեր դարձի խնդիրն է, որը պայմանաւորում է ազգային ծննդոցում մրուրի պէս նստած գարնանալի բարեսրտութեամբ: Յաւերժութիւնը ենթադրում է երկու կէտերի միասնութիւն և բացառում է վերջաւորութեան, այսինքն՝ մահուան գաղափարը: Բուն, պատմական հողի վրայ ապրած և վերջինիս կենսափիլիսոփայութիւնն իբրև արեան շրջանառութիւն իր մէջ կրող տեսակը՝ արեւմտահայը, իրեն վտարում տէր է զգում, հետեւաբար նրա համար դարձը միշտ կայ:

Համաստեղն իր հերոսի համար ընտրել է շատ դիպուկ և բնորոշ մականուն՝ «տափան» (3): Նրան անուանելով Տափան Մարգար՝ հեղինակը կատարում է շատ նուրբ դատողութիւն. հողի հարթեցումից յետոյ այն մախապատրաստում է ցանքի, բեղմնաւորման: Այս պատկերը հայի կենդանութեան սկիզբն ու շարունակութիւնն է:

Դանիէլ Վարուժանը «Հացին երգը» շարքի փիլիսոփայութիւնը հարթեց էպիկական շնչով, որը նկատելի է Համաստեղի գրականութեան մէջ: Նրա բոլոր հերոսները, նոյնիսկ եթէ աւագակ են կամ գոյ, ունեն արարող էութիւն: Մարդու կարեւորագոյն յատկանիշը նրա արարող էութեանակնութիւնն է: Ի դէմս Տափան Մարգարի՝ համաստեղեան հերոսները կարծես աշխարհից դուրս յայտնուած մարդիկ լինեն, ընդ որում ոչ թէ նրա համար, որ վտարում են աշխարհի կողմից, այլ ուղղակի աշխարհն են իրենց մէջ կրում և ձուլաւորում են վերջինիս դէմը: Եթէ Տափան Մարգարները չլինեն, աշխարհն անդիմութիւն կը լինի, իսկ սա ենթադրում է անճանաչելիութիւն: Այս տեսանկիւնից Տափան Մարգարի կերպարն անկրկնելի է:

Միւս նորավիպագիրների նման Համաստեղը հակում է կիրառելու Գրիգոր Զօհրապի մախասիրած հնարանքը, այն է՝ իրեն ներկայացնել որպէս ականատեսի. «Այն օրերուն հագիւ ուրը տարեկան կայի» (4): Սակայն այստեղ կայ էական նրբութիւն: Զօհրապը շատ յաճախ գրում էր հոգեբանօրէն անհամոզիչ և անհաւանական դրսեւորումների մասին: Այս դէպքում բնական է, որ նա իրեն պիտի պահէր նորավէպի տիրոյթում,

որպէսզի իր ասելիքը հաւաստի դարձնի ընթերցողին: Համաստեղը, սակայն, չունի այս խնդիրը: Նա ատելի շատ Յակոբ Մնձուրու տեսակն է: Ինքն իր նորավէպերում կայ ոչ թէ նրա համար, որ ցանկութիւն ունի դա ատելի հաւաստի դարձնել, այլ ուղղակի կայ, որովհետև ինքն էլ ժամանակին այդ բնաշխարհի մի մասնիկն էր եղել: Սակայն նորավէպի տիրոյթում Համաստեղի առկայութիւնը չի խանգարել, որ նրա հերոսները դադարեն միջական լինելուց:

Հեռանալով իր երկրից՝ Համաստեղն իր հետ տարել էր մեծ բեռ: Հայրենի բնաշխարհն ամենափոքր մասնիկներով ամփոփում էր նրա մէջ: Որքան էլ գարնանալի թուայ, Ակսել Բակունցի նման նրբազգաց և լռութեան մէջ մեծ աշխարհ ներկայացնող գրողն անգամ իր մանկութեան բնօրրանից չտարաւ այնքան, որքան Համաստեղը՝ հոգեւարք ապրող իր հայրենիքից, որովհետև վերջինս գեղագիտական իր ըմբռնումներում յստակօրէն հասկացել էր այն խորհուրդը, ըստ որի՝ միասնականութեան խաթարումը ենթադրում է տեսակի ոչնչացում: Նուրբ յուզաշխարհի տէր այս հեղինակը կարողացաւ պահպանել դրախտավայր երկրի և նրա բնակչի արտասովոր հմայքի անխաթար դիմագիծը: Տափան Մարգարի՝ վերջալոյսի շողերի հետ բլուրի անեզրութեան մէջ սուզուելու պատկերը եւս եզակի է. «Վերջալոյսը մարեցաւ. բլուրէն անդին կ'երեւէր Տափան Մարգարի կոնակը, որ հետզհետէ կը թաղուէր. Յետոյ ուտերը. էն վերջը՝ բախի ծայրին հետ հատած էին նաեւ արեւուն հիւանդ շողերը վերջին: Տափան Մարգար, վերջալոյսին հետ ու վերջալոյսին պէս, գիւղին մէջ ընկղմեցաւ» (5): Մարգարի՝ բլուրի հետեւում անհետանալուց յետոյ արելը եւս անհետանում է: Սա բնական երեւոյթ է: Սակայն շարժանկարային այս պատկերը, որը քիչ գրողների է յաջողում, Համաստեղի գեղագիտութեան մէջ նշանակում է, որ Մարգարը կենքի շարժիչ ուժն ու լուսաւորութեան ակունքն է. չէ՞ որ ոչինչ անբնական չէ Մարգարի համար. նա կենանքն ընդունում է այնպէս, ինչպէս որ կայ, առանց որեւէ բացառութեան:

Առհասարակ ներկայութիւնն իր մէջ ճանաչելու խորհուրդն ունի: Գոմէշների և Մարգարի միջեւ չկայ ոչ մի խօսք ու գրոյց. նրանք իրար ճանաչում են միմեանց ներկայութիւնից: Տանը հանգստանալու ժամանակ անգամ նրա միտքը դաշտերի, ցանքի ու գոմէշների հետ է: Սա ուժի և աշխատանքի խորհրդանշիչն է: Գրականութեան մէջ աշխատանքը միշտ ներկայացուել է որպէս յաւերժական տառապանք, մի բան, որը խաթարում ու ոչնչացնում է անհատի էութիւնը: Այս խնդիրն է դրում Երուխանի նորավէպերի հիմքում: Նա ոչ թէ մերժում է աշխատանքը, այլ գեղագէտի իր դիտողունակութեամբ տեսնում է, որ աշխատանքն ունի նիւթի հայթայթման աղբիւրներ:

Մարդն աշխատում է, իսկ նիւթը մեծ մասամբ իրենը այդպէս էլ չի դառնում, ուստի այս դէպքում աշխատանքն ընկալում է որպէս տառապանք:

Համաստեղն այս ճանապարհով չի գնացել: Նա, ուղղակիօրէն չի օսելով արարչագործութեան մասին, բերում է աշխատանքով արարելու և յաւերժանալու խորհուրդը: Տափան Մարգարի աշխատանքը տառապանք է. «...նոյնիսկ կոշկոռ հողերը ձեռքով կը փշրէր, տեսակ մը փայփայանք արտելուն»(6): Այս ծանրութեան ու դաժանութեան մէջ նա ներկայանում է արտատվոր հանգստութեամբ, որը կատարելութիւնը տեսնելու համաստեղեան դիտանկիւնն է: Մարգարը վայելում է տառապանքի հաճոյքը: Այս իմաստով հաճոյք է Վազգէն Գաբրիէլեանի այն ձեռակերպումը, ըստ որի՝ Տափան Մարգարի համար հողն ու աշխատանքը գոյութեան պայման և սիրոյ ու հաճոյքի աղբիւր են(7):

Դանիէլ Վարուժանը տալիս է բանաձեւ. «Յուն հաճոյքին և հաճոյքները ցափն»(8): Հաճոյքի ցափ կոտրում է մարդուն, իսկ ցափի հաճոյքների զգացողութիւնը նրան դարձնում է կատարեալ և արարող: Տափան Մարգարը հեճ այս տեսակն է:

Համաստեղն իր հերոսին ընդամենը մէկ անգամ է ներկայացնում եկեղեցում: Մարգարը, գիտակցելով Աստուծոյ գոյութիւնը, երբեք չի բաժանուել Նրանից: Նա գիտի, որ պէտք չէ ոչինչ պահանջել, առաւել էս՝ դժգոհել Աստուծոյ. այսքանով Մարգարը հաւատացեալ է, բայց նա հաւատում է ամենակարեւորին՝ ապրելու, արարելու և դրանով յաւերժանալու կարողութեանը: Չլինելով Աստուած՝ Մարգարը գնում է նրա ուղիով:

Մարդու ցանկութիւնների մեծութիւնը կախում է իրադրութիւնից: Կեանքում լինում են դէպքեր, երբ ամենափոքր երազանքն անգամ մարդու համար մի ամբողջ աշխարհ է: Համաստեղը գիտի մարդկային բնատրութեան այս տեսակն ու դրա դրսեւորման կերպերը: Մարգարի կիներ, որը տարիներ շարունակ ոչ մի ուշադրութեան չի արժանացել իր ամուսնու կողմից, ուզում է, որ նա գոնէ կիսամեծ վիճակում իր անունը տայ, ու նա կը ներէր նրան, բայց ամուսինը որոնում էր իր գոմէշներին: Թուում է՝ չեղում կա կեանքի նորմից, բայց մարդկային էութիւնները չունեն նոյն բաղադրութիւնները. դրանք երբեք չեն կրկնում: Տափան Մարգարի բաղադրութիւնը ամբողջութեան մէջ իր և բնութեան ընդհանրութիւնն է: Հողը, արտը և գոմէշները վերածում են մէկ էութեան:

Յափ և ափսոսանքի ոչ մի արտայայտութիւն չի նկատում կայծակի հարուածից կիսամեծ ընկած Մարգարի դէմքին: Համաստեղը գիտի, որ կայծակի թափից յետոյ մարդը չունի ցափի և մտածողութեան խնդիր, առաւել էս այն մարդը, որն իր անձի մասին երբեք չի մտածել և բնութեան հետ ներդաշնակ է եղել: Մարգարի նման հզօր

«աշխարհները», որոնք միշտ իրենց նախաստեղծ վիճակի մէջ են և գիտեն արարման ողջ պոնգիան, երբեք չեն մահանում:

«Այդ երեկոյ, Տափան Մարգարենց տան բակն ի վեր, գիտին ժամկոչը հսկայ դագաղ մը երկնցուցած էր:

Մտելը եկեղեցի պիտի տանէին»(9),-սա Համաստեղի ժխտողական հաստատումն է: Ծիշտ է, Մարգարին թաղելու էին, բայց նա «մեռել» չէր. Մարգարի նմաններից մեռելներ չեն ծնում: Նրա տեսակը պարտէզի խրտուիլակի խորհրդանշի նման է. ծմբանը գնում է, իսկ գարնանը՝ նորից գալիս: Մարգարները միշտ կան. նրանք իրենց մէջ ունեն մեռնող և յարութիւն առնող Աստուծոյ միջակամութիւնը:

Ընդհանրացնելով կարելի է ասել, որ Համաստեղի այս նորավէպը տեսակի մէջ եզակի դրսեւորում է: Հեղինակին յաջողուել է դիպուկ համեմատութիւնների վրայ հիմնուած նկարագրութիւնների միջոցով բացայայտել ոչ միայն իր հերոսի ներքին արարող էութեանականութիւնն ու անխառն հոգեբանութիւնը, այլև որոշակի ընդհանրութիւններ տեսնել նրա և ազգային ճակատագրի միջև: Յիրաի, Համաստեղը տարօրինակ գրող է բառի ամենադրական իմաստով: Նրա նորավէպում չի նկատում ոչ մի աւելորդ խօսք, նրբութիւն գործադրելու որեւէ ճիգ, բայց ամեն ինչ չափազանց նուրբ է, որը նրա վարպետութեան արտայայտութիւնն է: Ի հակադրութիւն մեր միւս գրողների՝ Համաստեղը Տափան Մարգարի օրինակով հաստատում է, որ արարումն է յաւերժանալու միակ գրաւականը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.- Խաչատրեան Մ., «Համաստեղի ստեղծագործութիւնը», Երևան, Ասողիկ, 2004, էջ 52:
- 2.- Համաստեղ, «Գիտը», Վենետիկ, Ս. Դագար, Մսիսբարեան հրատ., 1996, էջ 12:
- 3.- Այս բառի մանրամասն բացատրութիւնը տես Աղայեան Էդ., «Արդի հայերէնի բացատրական բառարան», Խ. 2, Երևան, Հայաստան հրատ., 1976, էջ 1426:
- 4.- Համաստեղ, նշում հրատ., էջ 12:
- 5.- Նոյն տեղում, էջ 14:
- 6.- Նոյն տեղում, էջ 18:
- 7.- Գաբրիէլեան Վ., «Մփիտքահայ գրականութիւն», Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2008, էջ 135:
- 8.- Սիւսանթո, Դ. Վարուժան, «Երկեր», Հայ դասականների գրադարան, Երևան, Մովսէս. գրող հրատ., 1979, էջ 457:
- 9.- Համաստեղ, նշում հրատ., էջ 22:

(*) Երեւանի Պետական Համալսարանի հայ բանասիրութեան ֆակուլտետի Ակադ. Հրանդ Թաւրազեանի անուն Հայ գրականութեան ամբիոնի հայցող:

